

Карпаті : История / Отв. Ред. Ю.Ю.Сливка. – К., 1989. – С.25-32; ⁵Питання історії української мови / Ред.кол. Д.Г.Гринчишин, Л.Л.Гумецька та ін. – К., 1970. – С.101-129; ⁶Масенко Л.Т. Архаїчні гідронімні паралелі на території України (північно-східне Поділля) // Мовознавство. – 1974. – № 3. – С. 52.

Гоман Ю. (Україна)

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В СТЕПАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я В ІХ–ХІІІ СТОЛІТТЯХ

Історія кочових народів, їхніх племінних об'єднань і держав, а також взаємовідносин з осілими сусідами з давніх часів привертала увагу дослідників. Не залишились поза увагою науковців і східноєвропейські степи, що тягнуться від Придунайської низовини до Уралу. Найбільше наукових праць було присвячено південним сусідам Київської Русі: торкомовним племенам печенігів, торків, половців. В роботах К.В.Кудряшова, С.А.Плетньової, Г.А.Федорова-Давидова, В.Л.Сгорова знайшли ґрунтовне відображення питання політичної історії північно-причорноморських кочовиків упродовж ІХ–ХV ст., еволюція їхнього соціального і господарського устрою, історична географія кочових союзів тощо¹. Але, як не дивно, найменш розробленою залишається проблема етнічних взаємовпливів різних кочових номад: печенігів, торків, половців.

Як відомо, для формування етносу необхідна сукупність певних умов: єдине природно-географічне середовище, схожість суспільно-господарського ладу, мовна і культурна спорідненість та інше. На наш погляд, більшість цих умов мала місце в степах Північного Причорномор'я в період розвинутого середньовіччя. Розібратися в тому, що ж відбувалося в степу з приходом кожної нової номади і як складалась доля переможених племен після цього є метою цієї розвідки.

Першу згадку про печенігів в цьому регіоні знаходимо під 889 р. в хроніці Регіно². Про час та причини їхнього приходу в Причорномор'я докладну інформацію подає візантійський імператор Костянтин Багрянородний, який писав між 948 та 952 рр.: "Пачінакіти спочатку мали місце свого проживання на річці Атіл, а також на річці Геїх, перебуваючи по сусідству з хазарами і так званими узами. П'ятдесят років тому узи, домовившись з хозарами, пішли війною, перемогли пачінакітів і вигнали їх з власної країни"³. Але межиріччя Уралу і Волги також не було батьківщиною печенізьських племен. Описувана імператором Костянтином війна огузів з печенігами, ймовірно, була лише фіналом раніше початої боротьби, відголоси якої зустрічаємо в короткому повідомленні Масуді. Останній повідомляє, що в середині ІХ ст. в степах навколо Джуржанійського озера (Аральського моря) гузи, карлуки і кімакі напали на чотири племені: баджнук, баджна, баджгард і нукарда, які в результаті поразки відійшли за Урал⁴. Ще раніше, на початку VIII ст., в районі середньої течії Сир-Дар'ї та Приараллі відмічається плем'я кенгерес. Цей етнонім ототожнюється вченими з давнім іменем печенігів, яке наводить Костянтин Багрянородний: "пачінакіти називаються також кангар, але не всі, лише народ трьох племен: Іавдірті, Куарцицур і Хавуксінгіла, як наймужні і найблагородніші з поміж інших, бо ж це і означає прізвисько кангар"⁵. Етимологія слова кангар сягає в сиву давнину і виводиться від авестійської держави Кангхи, антиподу зороастрійського Ірану. Що ж до назви "печеніг", то трактування її дотепер залишається суперечливою. Більшість вчених схильні вбачати в цьому етнонімі значення "шурин", "свояк". Не менш складним є питання про етнічний склад печенізьських племен. Зокрема, імператор Костянтин зазначав, що печеніги поділяються на вісім племен, які в свою чергу підрозділялися на сорок родів⁶. В анонімній персидській географічній компіляції Худуд ал-Алем розрізняється дві гілки печенігів – тюркська і хазарська⁷. І хоч причини такого поділу не з'ясовані, він засвідчує, що печеніги були не єдиним етносом, а широкою конфедерацією племен. Беручи до уваги розташування прабатьківщини печенігів і їхній довгий шлях в Північне Причорномор'я, можна припустити наявність в складі конфедерації іраномовних етнічних груп. Це знаходить підтвердження в ал-Біруні, який наприкінці XI ст. повідомляв про мову алано-аських племен, що проживали між

Хорезмом і Джуриганом, як "змішану з хорезмської і печеніжської"⁸, а також в анонімного руського перекладача "Історії Іудейської війни" Йосифа Флавія, де знаходимо фразу "язик же ясецький єсть, яко от печенежского рода родися"⁹. Не викликає сумнівів факт присутності огузьського елементу в складі печенігів. Так, в історичних переказах туркменського народу і в каракалпакських родослівнях відмічаються родинні зв'язки огузьського племені салірів з печенігами¹⁰. З приходом цієї поліетнічної номади в Північне Причорномор'я в умовах обмеженої території і при суспільно-політичній гегемонії тюрк-печенігів відбувається зближення різних її елементів. А вже в другій половині X ст. можна говорити про складання етнолінгвістичної печеніжської спільноти, яка характеризується єдністю та стійкістю поховальних обрядів в кочівницьких могильниках цього часу¹¹.

Наступним етапом в етногенезі кочового населення східноєвропейських степів був прихід сюди гузів-торків. Гузи ще наприкінці IX ст. витіснили печенігів з Урало-Волзьського межиріччя, а на початку X ст. окремими групами приходили на Волгу або Дон. Масуді писав, що "іноді кочовики із тюрк – гузи – приходять на цю сушу і змушують там. Іноді вода, яка сполучає ріку Хазар з затокою (моря) Бонтус (Чорне море), замерзає, і гузи переправляються через неї зі своїми кіньми..."¹². Руські літописи теж знають торків тут в X ст. Так, послугами останніх скористався 985 р. князь Володимир, коли йшов на Волзьських Булгар: "Иде Володимир на Болгары с Добринею уем своим в дольях, а Торки берегом приведе на конех"¹³. Карта розповсюдження кочівницьких поховань X ст. вказує на зосередження значної кількості печеніжських старожитностей саме в Поволжі¹⁴. Отож, вторгнення гузів в південноукраїнські степи в 50-х рр. XI ст. не було несподіванкою і відбулося загалом безболісно для печеніжського населення. Повідомлення візантійських джерел XI ст. про конфлікти гузів з печенігами, як то "народ гетів(гузів), який з ними(печенігами) межував, розорював і грабував їхню країну і змусив, таким чином, до переселення"¹⁵ не зовсім точно відображають події. Візантійці знали, що відбувається лише на територіях, які безпосередньо межували з імперією(в степах Північно-Західного Причорномор'я). Торки-огузи потрапили сюди тільки після поразок від руських військ в 1054 та 1060 рр. і активізації половецького натиску. Огузи і печеніги були близькими за своїм етнічним складом. Костянтин Багрянородний вказував на проживання печенігів серед огузів в Приураллі: "Хай буде відомо, що в той час, коли пачінакити були вигнані з своєї країни, деякі з них з власної волі і бажання залишились на місці, живуть разом з узми, і донині знаходяться поміж них"¹⁶. Докладну інформацію про походження та племінний склад огузів подає Махмуд Кашгарський: "Огуз – одне з тюркських племен, вони ж туркмени. Вони складаються із 22 родів: Кипчик(з цього роду сельджуки), Кайнг, Баяндур, Іве, Салгур, Афшар, Бектілі, Бюгдюз, Баят, Печеніг..."¹⁷.

Військовий і політичний потенціал обох номад був приблизно однаковим. Печеніги були ослаблені розгромом їхньої орди Ярославом Мудрим в 1034 р. під Києвом та внутрішніми усобицями. А гузи ніколи не могли впоратися з печенігами самостійно, про що свідчить історія їхньої боротьби з останніми.

Таким чином, впродовж XI ст. відбувається інкорпорація значної частини печеніжських племен Причорномор'я до складу єдиної етнокультурної спільноти. Це знаходить нові підтвердження в археології, які в період з IX по XI ст. знають в східноєвропейських степах лише поховання одного типу, що інтерпретується як печеніжсько-торкеський. Руські літописи в подальших подіях теж згадують печенігів нерозривно з торками і берендеями, а з 1140-х рр. з'являється збірна назва для цих племен – чорні клобуки.

Етнічну ситуацію в степових просторах Східної Європи значною мірою змінило вторгнення сюди половецьких племен. В питанні про походження і найдавшу історію половців багато чого залишається загадковим і до кінця не з'ясованим. Самоназва цього народу була "кипчак".

Про першу появу половців на Руському прикордонні в 1054 р. літопис повідомляв: "В том у же році приходив на Русь Болух з половцями, а Всеволод уклав мир з ними, і повернувся половці туди, звідки прийшли"¹⁸.

За рівнем свого політичного розвитку кипчаки знаходились на проміжній стадії між племінним союзом і кочовою державою. Руські літописи містять дані про наявність "князів", "лучших мужів" і рабів, челяді, "коладників" тощо. Але таке розшарування залуцьовано

пануванням общинно-родових відносин, а всі сходинки політичного і соціального підкорення формувалися по ступеням родового поділу (сім'я – рід – плем'я – союз племен)¹⁹ За аналогією з осідлими народами можна стверджувати, що головним джерелом майнової і соціальної диференціації у кочовиків була війна і військова здобич. Саме цими обставинами пояснюється запекла боротьба огузо-печеніжських племен з кипчаками-половцями, які намагалися не лише розширити свій життєвий простір, а й поневолити супротивника. Так, одним з приводів до нападів половців на Русь літописи називають відмову руських князів видати торків, яких перші вважали своїми рабами.

Перипетії цієї війни, на жаль, майже не відображені в джерелах, але й ті незначні згадки свідчать про її запеклість і тривалість. В Іпатіївському літописі під 1105 р. знаходимо цікаві відомості про перемогу половців над торками і берендеями. “Того ж лета пришед Боняк зиме на Зарубе и победи торки и берендеи”²⁰ Тут же таки читаємо: “В се же лето (1116) бишася Половцы с Торки и с Печенеги у Дона, и секошася два дни и две нощи...”²¹ В повідомленнях східних авторів XII ст. говориться про сутички жителів поволзьького міста Саксін і його околиць з племенами кипчаків і йемеків²². В той же час Абу Хамід ал-Гарнаті, перебуваючи в Саксіні в 30-х роках XII ст., повідомляв: “І на ній(річці) знаходиться місто, яке називають Саджсін, в ньому сорок племен гузів, і в кожного племені окремий емір”²³ Але не зважаючи на спротив перемогу все ж здобули половці.

Вище наведені матеріали дають всі підстави вважати твердження про повний розгром і витіснення огузо-печеніжських племен з південноукраїнських степів не точним. Значні групи торків, печенігів, берендеїв залишилися в Північному Причорномор'ї і були підкорені половцями. Свідчення Іпатіївського літопису є добрим цьому підтвердженням. Зокрема, в розпал половецького нашествия в 1080 році “заратишася Торці Перяславстии на Русь, Всеволод же посла на ны сына своего Володимера, Володимер же шед побив тороки”²⁴. Пізніше, повертаючись з походу 1103 р. проти половців Володимир Мономах в придніпровському степу зустрів торків і печенігів, яких привів на Русь²⁵. Ал Гарнаті зустрів печенігів під Києвом: “І прибув я в місто слов'ян, яке називають “Город Куяв”. А в ньому тисячі “магрибінців”, на вигляд тюрків. І відомі вони в цій країні під іменем беджнак”²⁶.

З останньої чверті XII ст. згадки про печенігів і торків, як окремих етнічних груп, зникають з сторінок руських літописів. А вже на початку XIII ст. ми знаходимо їх в складі половецького об'єднання. Згідно ан-Нувайрі та Ібн-Халдуну, серед кипчаків нараховувалось багато племен: токсоба, йета, бурджогли, бурли, *кангуогли(кангарогли)*, анджогли, дурут, карабарогли, джужан, *карабиркли*, котян²⁷. Не менш цікавий список наводить ад-Дімашкі, який розрізняє крупні і дрібні половецькі племена. І серед дрібних він називає таг, башкирт, куманку, *баджна*, *караборикли*, уз, шортан²⁸.

Напрошується висновок, що в ході кипчакського завоювання Північного Причорномор'я почався процес поглинення і асиміляції завойовниками його кочового населення. Скоріше за все, на території Дашт і-Кипчаку(як стали називати східноєвропейські степи в XII ст.) відбувалась повна асиміляція, а двосторонній процес культурного та етнічного синтезу попереднього кочового населення з прийдшим. Під впливом печенігів і торків вже наприкінці XII ст. змінюється етнічне обличчя половців. На доказ цього свідчить різка відмінність східноєвропейських кам'яних статуй (половецьких баб) від казахстанських і оренбурзьських. Західні кипчаки або половці змінили стиль виконання і вигляд статуй, освоїли реалістичніше розуміння форми і наділили ідолів безліччю деталей, абсолютно не відомих на сході. Окрім, власне, тюрків джерела відмічають монгольські етнічні групи в їхньому союзі. Ібн Халдун зауважує що половецьке плем'я токсоба із татар.

Таким чином, проведений аналіз етнічної ситуації в степах Східної Європи IX – початку XIII ст. дає нам всі підстави стверджувати, що тут, на ґрунті печеніжських, огузьських, кипчако-половецьких племен при участі монгольських та іраномовних елементів, відбувався процес формування нового етносу з характерними культурними, господарськими і етнічними рисами.

¹Кудряшов К.В. Половецкая степь. – М., 1948; Плетнева С.А. Печенеги, торки и половцы в

южнорусских степях // МИА. – 1958. – № 62; Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966; Общественный строй Золотой Орды. – М., 1973; Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М., 1985; ²Артамонов М.И. История хазар. – М., 1962. – С. 350; ³Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1991. – С.155; ⁴Материалы по истории туркмен и Туркмении. – М.;Л., 1939. – Т.1. – С. 166; ⁵Константин Багрянородный. Зазнач. Праця. – С. 159; ⁶Там само. – С. 155; ⁷МИТТ. – С. 209-210; ⁸Цит за: Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники. – М., 1964. – С. 174; ⁹Там само. – С. 175; ¹⁰Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. – Ашхабад, 1969. – С. 130-131; ¹¹Плетнева С.А. Зазнач. праця; ¹²МИТТ. – Т.1. – С. 167; ¹³ПСРЛ. – СПб, 1908. – Т.2. – С.56; ¹⁴Федоров-Давыдов Г.А. Зазнач. праця. – С. 141; ¹⁵Пселл М. Хронографья. – М., 1978. – С.160-161; ¹⁶Константин Багрянородный. Зазнач. праця. – С. 157; ¹⁷МИТТ. – С. 309; ¹⁸ПСРЛ. – Т.2. – С. 150; ¹⁹Федоров-Давыдов Г.А. Зазнач. праця. – С. 227; ²⁰ПСРЛ. – Т.2. – С.469; ²¹Там само. – С. 235; ²²Агаджанов С.Г. Зазнач. праця. – С. 162; ²³Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную Европу (1131-1153). – М., 1971. – С. 27; ²⁴ПСРЛ. – Т. 2. – С. 143; ²⁵Там само. – Т.1; ²⁶Гарнати. Зазнач. праця. – С. 37; ²⁷Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – СПб., 1884. – Т. 1. – С.540-541; ²⁸История Казахской ССР. – Алматы, 1979. – Т.2. – С.56.

Гримич М. (Україна)

ТИПОЛОГІЯ ЕТНІЧНИХ ПРОЦЕСІВ (комунікативна методика)

Історична етнологія – як наука порівняно молода – перебуває на стадії розробки свого термінологічного апарату, пошуку нових методів і методик дослідження та розв'язання проблем, у першу чергу теоретичних. Теоретичний підрозділ етнологічної і культурально-антропологічної наук у світі останнім часом переживає певну кризу (Див., зокрема, дискусію на сторінках журналу “Этнографическое обозрение”). Саме через ці причини відбулася переорієнтація західної науки з проблем теоретичних (рефлексійних) на проблеми практичні (дослідження першоджерел). Однак автоматично новий фактологічний матеріал знову потребує теоретичного осмислення.

Пропонований нижче підхід до вивчення теоретичних проблем етнології – комунікативний – дає можливість вийти на певний рівень абстракції і у певний спосіб змодельовати структуру етносу і етнічні процеси. Ясно, як і будь-який інший метод, комунікативний підхід не є панацеєю до вивчення теоретичних проблем етносу. Він є лише особливим поглядом на етнос як систему. Комунікативна методика, аж ніяк не претендуючи на всеосяжність і безпомилковість, є в першу чергу системною, “працюючи” в галузі типологій, класифікацій, таксонів, закономірностей, семантики тощо.

Отже, пропонований комунікативний метод в етнології базується на баченні етносу як комунікативної системи, а етнічних процесів як процесів комунікативних. Комунікативний підхід до вивчення людського суспільства не є новим. Так звана “комунікативна філософія” виникла, з одного боку, як реакція на філософію соліпсизму, екзистенціального індивідуалізму, а з другого, до соціально-економічних теорій, які бачать соціальні спільноти як безликі натовпи, зокрема марксистської, і ставить у центр уваги інтерсуб'єктивний вимір буття, момент спілкування, комунікації. У теоретичних розробках провідних учених ХХ ст. Карла-Отто Апеля, Манфреда Ріделя, Юргена Хабермаса, Карла Ясперса, Мартіна Бубера, Отто Фрідріха Больнова закладені методологічні принципи бачення людського суспільства і різних соціальних спільнот у такому ключі.

У прикладних науках значення комунікації в першу чергу оцінили лінгвісти, оскільки мова – найуніверсальніша комунікативна модель. Ще в праці Фердинанда де Соссюра “Курс загальної лінгвістики”² було відділено від “мови” як предмета дослідження “мовлення” як